

БӨЛІМ: ЖАЛПЫ РУБРИКА

Эмпиризм және теориялық танымЖАРИЯЛАНДЫ
14.11.2021СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/110100/>

Эмпиризм – мистицизм мен рационализмге қарама-қарсы танымның үш негізгі теориясының бірі. Философиядағы эмпиризм – сезім арқылы жинақталған жеке тәжірибеге негізделген таным әдісі. Тәжірибеден жасалған қорытындылар ақиқат немесе шындыққа жақын деп саналады. Эмпиризмнің негізін салушы ағылшын философы Фрэнсис Бэкон.

Жаңа заман философиясы

Жаңа заман 17-20 ғасырлар аралығындағы философияның даму кезеңі деп аталады. Батыс Еуропадағы революциялық қозғалыстармен танымал болған бұл дәуірде эмпиризм философиялық танымның жаңа әдісі ретінде туып, дамыды.

Жаңа заман философиясының айрықша белгілері:

- болмыс пен адамды тану мәселелері екінші жоспарға ауысып, табиғатты тану мәселесі бірінші орынға шығады;
- білімнің негізгі көздері тәжірибе мен эксперимент;
- қоғамдық прогрестің негізі – ғылым;
- Шіркеудің ықпалы әлсірейді, епископтар арасында әлемге деген зайырлы көзқарас кең таралған;
- таным жеке бөліктерді емес, жүйені зерттеуге бағытталған;
- материализм дамиды, оның жаңа түрі математика мен механиканың дамуына бастама береді.

«Эмпиризм» ұғымы таным теориясындағы 10-нан астам жеке бағыттарды біріктіреді. Эмпиризмнің әртүрлі теорияларының ортақ белгісі: білім өмір тәжірибесінің нәтижесі. Бұл сенімді білім, өйткені ол шындықта болған оқиғаларды көрсетеді. Бірақ өмір тәжірибесін сенімді білімнің жалғыз көзі деп санауға болмайды. Бірыңғай тәжірибе бақылаулардың толықтығын көрсетпейді, ол объективті шындықтың нұсқаларының бірі болып табылады.

Эмпиризм мына ережелерге негізделген:

1. Оқиғалар тізбегі ассоциативті қатынасты тудырады. А оқиғасы болса, В оқиғасы да болады.
2. Тәжірибе мен оқиғаға реакция арасындағы байланыс қайталаудан туындайды.
3. Бірте-бірте ассоциативті массив таныс және ажырағысыз болады. Оқиғаны қабылдауды тәжірибелі тәжірибеден ажырату мүмкін емес.
4. Мұндай байланыстар белгілі бір адамның өмірінде ғана пайда болмайды. Олар бірнеше ғасырлар, мыңжылдықтар бойы қалыптасып келеді. Сондай-ақ, байланыстардың пайда болуына бейімділік жануарлар әлемінің дамуын тудырады. Спенсер адам туылғаннан бастап бірлестіктерге бейім деп есептеді. Олар эволюция процесінде қалыптасады және бірте-бірте күрделене түседі.
5. Тәжірибенің қалыптасуына биологиялық жағдайлармен қатар әлеуметтік орта да қатысады. Мәдени өріс жеке тұлғаның дамуына әсер етеді, танымдық процестердің қалыптасуына жағдай жасайды. Тәжірибе психологиялық құбылыс ретінде қарастырылуы керек.

Таным тәжірибенің психофизикалық процестерге әсер етуінің және сананың жеке элементтерінен ассоциативті байланыстардың қалыптасуының арқасында мүмкін болады. Білім заңдарының ықтималдық дәрежесі жоғары, бірақ олар сенімді емес. Білімнің заңдылықтары өзгеріп, дамиды.

Эмпиризм және теориялық таным

Эмпирикалық білімнің мәні дүниені сезімдік қабылдау арқылы зерттеу. Адамның сезім мүшелерімен бағалайтын заттардың сыртқы жағы қарастырылады: көру, есту, тактильді, иіс сезу. Көптеген адамдар үшін көру ақпарат алудың негізгі әдісіне айналады.

Эмпиризмдегі эксперименттік зерттеулер келесі әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылады:

1. Сипаттама – жасанды немесе табиғи тіл құралдарын пайдалана отырып, бақылау деректерін бекіту. Сипаттама жасау үшін деректерді өлшеу және салыстыру қажет.
2. Бақылау – мақсатты қабылдау арқылы зерттелетін құбылыстың сыртқы жақтары, формасы мен қасиеттері туралы білім алу.
3. Салыстыру – объектілердің, олардың жеке бөліктерінің немесе даму кезеңдерінің арасындағы ұқсастықтарды немесе айырмашылықтарды көрсету.
4. Өлшеу – зерттелетін құбылыстардың арасындағы айырмашылықты анықтау,

олардың белгілі бір топқа жататынын растау немесе теріске шығару мақсатында берілген шама мен берілген эталонды салыстыру.

5. Эксперимент – объектіні зерттеу белгіленген және бақыланатын жағдайларда өтеді. Ол объектіні таза күйінде зерттеу үшін, бұрыннан бар гипотезаны растау үшін немесе жаңа гипотезаны қалыптастыру үшін мәліметтер жинау үшін қолданылады.

Эмпирикалық білімнің бірнеше әдістерін қолдану әртүрлі ақпарат алуға, оның салыстырмалы талдауын жүргізуге мүмкіндік береді. Алынған мәліметтерді жалпылау жеке фактілерден ғылыми болжамдарға көшіп, қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Эмпиризмнің имманентті түрі

Имманентті эмпиризмнің мақсаты: сезімдердің комбинаторлық сипатын дәлелдеу. Кез келген білім бірнеше жеке көріністердің қосындысынан тұрады. Сананың қалыптасу принципін түсіндіру әрекеттерінен скептицизм және трансценденттік талдау теориялары бірте-бірте тұжырымдалған.

Юм шындық санадан бөлек өмір сүрмейді деп есептеді. Ол ақыл-ой әрекетінің өнімін ажыратты: идеясы бозғылт және әлсіз, әсер күшті. Ол шекараны бұлыңғыр және шартты деп санады, өйткені оны ессіз адамдар арасында байқауға болмайды. Тек әсерлер ғана білім көзіне айнала алады, ал идеяларда мұндай қабілет болмайды, олар білімнің нәтижесі. Бірте-бірте Юм әсерлерді қабылдау үшін сананың болуы қажеттілігінен бас тартты және оларды автономды деп таныды.

Милль сана тек психиканың элементтері: эмоциялар мен бейнелер ретінде көрінеді деп есептеді. Психиканың жеке элементтерінің арасында пайда болатын ассоциация нәтижесінде таным механизмі қалыптасты. Ол болмыстың болмысы санадан тыс, бөлек түйсіктер түрінде болуы мүмкін, оның шындығын сақтауға болады деп таныды.

Бэкон бойынша пұттардың түрлері

Фрэнсис Бэконның айтуынша, ғылымның басты мақсаты – адам өмірін жақсарту. Адам өнертабыстар мен жаңалықтардың көмегімен табиғат күштерін бағындыруы керек. Бұл мақсатқа жету үшін сізде дұрыс ойлау керек. Рационалды ойлауға пұттар – адам есейген сайын пайда болатын адасулар кедергі жасайды.

Адам адасудың 4 түрінен арылу керек:

1. Бір түрдегі пұттар. Бұл ақыл-ойдың шектелуінен және сезім арқылы шындықты қате қабылдаудан туындайтын өмір туралы жалған түсініктер. Адам өзін-өзі тәрбиелеу арқылы рудың пұттарының ықпалын жеңе алады.
2. Театрдың кумирлері. Бұл пұттар арқылы философ адамдар әртүрлі философиялық ілімдерден алған дүние туралы идеяларды білдіреді. Философиядағы бағыттардың ешқайсысы болмыстың мәні туралы сұрақтарға нақты жауап бермейді және оларды өмірлік ережелердің жиынтығы ретінде қабылдауға болмайды. Философиялық идеяны ойланбай ұстану адамды дүние тәртібін қате түсінуге жетелейді. Билікке еруден бас тартып, одан құтылуға болады.
3. Пұттардың базары мен алаңы. Олар адамдар арасындағы түсініспеушіліктен туындайды. Бір сөздерге әртүрлі мағына беру арқылы адамдар көп жағдайда мағынасыз жанжалдарға әкелетін дауларға түседі. Бұған жол бермеу үшін тез қорытынды жасамауды үйрену керек.
4. Үңгірдің пұттары. Бұл адасулар субъективті көзқарасқа байланысты шындықты бұрмалап қабылдауға байланысты пайда болады. Адам әлемге өзінің ішкі «Мені» призмасы арқылы қарайды және оқиғаларды бейтарап бағалай алмайды. Үңгір пұттары табиғи және оларды жеткілікті күш-жігермен жеңуге болады.

Пұттармен күрес белгілі бір адамның санасына емес, қоғамның санасына байланысты. Пұттардан арылу үшін бұқараның түсінігін өзгерту керек, олардың санасын тәрбиелеу керек.

Эмпиризмнің жасаушылары

- Ф. Бэкон;
- Томас Гоббс;
- Джон Локк.

Эмпиризмнің дамуымен қатар, көптеген философтар бір уақытта философияның басқа салаларын зерттеді. Сондықтан эмпиризм тәуелсіз ілімнен гөрі өзара байланысты философиялық ағымдардың қосындысының нәтижесі болуы ықтимал.

Ф. Бэкон

Ол эмпиризмнің атасы болып саналады. Бэкон тек философ, ғалым және ықпалды саяси қайраткер болған жоқ. Ол қоғамды қайта құру идеяларын алға тартты, әлемдік тәртіпті тануға көзқарастарды ұтымды етуге ұмтылды. Ойшыл ғылыми көзқарастың

жақтаушысы болып, жаңа заман дәуірінде ғылымның танымал болуына үлес қосты. «Білім – күш» деген қанатты сөздің иесі

Бэконның өзінің таным теориясына көзқарастары айтарлықтай либералды болды. Ол философиялық ілімдердің өзара әрекеттесу идеясын қолдады. Тәжірибе мен теориялық рефлексия үйлесімді түрде біріктіріліп, түрленуі мүмкін. Теорияны растау ретінде ол өз еңбектерінің бірінде балдың жасалу процесін сипаттайды. Ара бал шырындарын жинап қана қоймайды, ол практикалық тәжірибе мен теориялық мақсатты пайдалана отырып, бал шығарады.

Белгілі бір ақпаратты растайтын немесе жоққа шығаратын тәжірибені Бэкон білім көзі деп санайды. Білімнің ақиқат екенін анықтау үшін жеткілікті тәжірибе қажет. Тәжірибенің көмегімен сіз гипотезаны растай немесе жоққа шығара аласыз. Бэконның басты мақсаты Әлемді тану болды. Құдай адамды парасатты етіп жаратып, дүниені зерттеуге мүмкіндік берді. Бірақ шындықты түсіну жолында кедергілер — адасулар бар. Философтың міндеті – олардан арылу, таңылған әсерден шындықты ажыратуды үйрену.

Т. Гоббс

Ол Бэконның шәкірті және оның ең адал ізбасарларының бірі болды. Гоббс адам туа біткен таза санамен келеді деген теорияны ұстанды. Ол барлық білімді өмір бойы практикалық тәжірибе жинақтай отырып алады. Сезімге негізделген қабылдау субъективті, сондықтан шынайы қабылдау мен жалған қабылдауды ажырата білу керек.

Нақты қабылдау мынадан туындайды:

- **сигналдар – жануарлардың дыбыстары;**
- **жапсырмалар – жалпылау үшін адам жасаған белгілер;**
- **табиғи белгілер – табиғат құбылыстарының дыбыстары;**
- **белгілер – нақты терминология басым болатын адамның сөйлеуі.**

Жалған қабылдау адамның ішкі сезіміне негізделген. Бұл армандардың, естеліктерді дұрыс түсінбеудің немесе ақылсыздықтың нәтижесі.

Дж. Локк

Локк идеяларында 3 негізгі постулат бар:

- адамның туа біткен идеялары жоқ;
- жаңа туған нәрестенің ойы анық;
- санада бұрын сезімдерде болмаған нәрсе пайда бола алмайды.

Локктың ойынша, білімнің қайнар көзі қоршаған ортаның әсерінен қалыптасатын өмірлік тәжірибе болып табылады. Тәжірибе сыртқы немесе ішкі болуы мүмкін. Адам сыртқы тәжірибені тікелей сыртқы әлеммен байланыстан алады, ішкі — өзінің ой-толғауларының нәтижесі.

Жанатаев Данат Жанатайұлы.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессор , доценті

Әбдінәсілім А., Нугманова Ә., Тлеубек А., Жұмағұлов А., Есимжанова Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің магистранттары

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.